

In The Context of Decadence Discourse And Literary Continuity Two Pioneering Figures of Ottoman Period Arabic Literature and the Prominent Themes in Their Works

Sultan Şimşek^{1,a,*}

¹Istanbul, Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 15/07/2024

Accepted: 02/11/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

The Ottoman period in Arabic literature, spanning approximately four and a half centuries, is a significant era in the history of Arabic literature. However, orientalist like Carlo Alfonso Nallino (d. 1938), Hamilton Gibb (d. 1971), and Régis Blachère (d. 1973), who were pioneers in modern Arabic literary historiography, either ignored the Arabic literature of the Ottoman period or labeled it as an era of decline and interruption. This article challenges these claims by examining the continuity, diversity, and development within Arabic literature during the Ottoman period, focusing on two leading literary figures of the time and the themes prominent in their works.

The article starts with a literature review, then moves on to an evaluation of Ottoman-period Arabic literature. It particularly examines the literary personalities and themes in the works of Yusuf al-Badi'i (d. 1073/1662) and Shihabuddin al-Mousavi Abu Ma'tuq (d. 1087/1676), who were well-known in the 17th century Ottoman Arab literary circles. These two figures were chosen for their role in preserving literary tradition while also influencing modern Arabic literature. The scarcity of scholarly research on the literary output of the Ottoman period, especially concerning the figures discussed in this article, represents a significant gap in the field that this study seeks to address.

The article aims to determine whether this period experienced a literary decline, whether the continuity of literary traditions was maintained, and whether literary maturity and development were achieved. By assessing the literary themes of these two prominent writers in terms of continuity, the article provides an objective perspective. The study employs the descriptive method, one of the qualitative research techniques, and offers limited examples from literary texts. The conclusion drawn is that the Ottoman period was not a time of literary decline in Arabic literature but rather a productive era that sustained the vitality of previous literary traditions and laid the groundwork for the modern era. The literary tastes, critical abilities, and poetic identities of Yusuf al-Badi'i and Abu Ma'tuq reflect the cultural environment that nurtured them, illustrating the existence of a vibrant intellectual milieu and demonstrating how the rich legacy of Arabic literature was transmitted across generations.

Keywords: Arabic Literature, Ottoman, Continuity, Pioneering Literati, Themes.

Çöküş Söylemi ve Edebi Süreklilik Bağlamında 17. yy. Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatının Öncü İki Siması ve Eserlerinde Ön Plana Çıkan Temalar

Süreç

Geliş: 15/07/2024

Kabul: 02/11/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Arap edebiyatı tarihinin dönemlerinden biri olarak Osmanlı dönemi Arap edebiyatı yaklaşık dört buçuk asırlık uzun bir dönemi kapsamaktadır. Modern dönemde Arap edebiyatı tarihi yazımına öncülük eden Carlo Alfonso Nallino (öl.1938), Hamilton Gibb (öl.1971), Régis Blachère (öl.1973) gibi müsteşrikler Osmanlı dönemi Arap edebiyatını yok saymış, dahası bir çöküş ve inkita evresi olarak tanımlamışlardır. Bu makalede sözü edilen araştırmacıların dönemle ilgili iddialarının sağlamasını yapmak üzere Osmanlı'da Arap edebiyatı alanında var olan süreklilik, çeşitlilik ve gelişim durumu dönemin öncü iki edebiyatçısı ve eserlerinde ön plana çıkan temalar üzerinden konu edilmiştir. Makale, literatür değerlendirmesinin de yapıldığı bir girişi, Osmanlı Dönemi Arap edebiyatı hakkında bir değerlendirmeyi, 17. yy. Osmanlı dönemi Arap edebi çevrelerinde meşhur olan edebiyatçılardan Yûsuf el-Bedî(öl. 1073/1662)'nin ve Şihâbuddîn el-Mûsevi Ebû Ma'tûk (öl. 1087/1676)'un edebi şahsiyetlerini ve eserlerinde ön plana çıkan temaları, edebi süreklilik açısından incelemeyi içermektedir. Adı geçen iki edebi şahsiyetin seçilmesinin sebebi, edebiyatta hem geleneği korumuş olmaları hem de eserlerinin modern dönem edebiyatını etkilemiş olmasıdır. Genel olarak Osmanlı dönemi Arap edebiyatında ortaya konan edebî eserler hakkında, özel olarak makalenin konusunu teşkil eden edebiyatçılar hakkında henüz yeterli sayıda ilmi araştırmanın bulunmaması bir boşluk oluşturmaktadır. Makalemiz, önemini bu boşluğu bir nebze de olsa doldurma çabasından almaktadır. Makalemizde, bu dönemin edebî gelişim ve zenginlik açısından bir duraksamaya uğrayıp uğramadığı veya yok sayılacak denli edebî faaliyetlerden uzak olup olmadığı; edebiyat sahasında geleneğin sürekliliğinin sağlanıp sağlanmadığı ve edebî olgunluk ile gelişime ulaşıp ulaşılmadığı sorularına cevap bulmak amaçlanmıştır. Dönemin iki usta edebiyatçısına ait edebî temaların süreklilik bakımından değerlendirilmesi suretiyle konuya objektif bir bakış açısı sunmak hedeflenmiştir. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden betimleyici yöntem kullanılmış olup edebî metinlerden verilen örnekler sınırlı tutulmuştur. Osmanlı Döneminin, Arap edebiyatının sekteye uğradığı bir dönem olmayıp, kendisinden önceki edebî dönemlerin devamı olarak canlılığını sürdürdüğü ve modern döneme temel teşkil edecek çalışmaların yapıldığı verimli bir dönem olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yûsuf el-Bedî'nin ve Ebû Ma'tûk'un edebî zevkleri, tenkit yetenekleri ve şair kimlikleri, onları yetiştiren kültürel çevreyi yansıtırken, canlı bir entelektüel ortamın varlığını da gösterir. Şiirlerinde klasik kasidenin temalarını dönemlerine uygun şekilde işleyerek, Arap edebiyatının zengin mirasının nesilden nesile aktarıldığını kanıtlarlar. Onların edebî kişilikleri, yaşadıkları yüzyılın entelektüel düzeyini ve dönemin edebiyatçı profilini nitelikli bir şekilde temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Osmanlı, Süreklilik, Öncü Edebiyatçılar, Temalar.

^a sultan.simsek@istanbul.edu.tr

 orcid.org/0000-0002-8800-2064

Citation / Atıf: Şimşek, Sultan. "Çöküş Söylemi ve Edebi Süreklilik Bağlamında Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatının Öncü İki Siması ve Eserlerinde Ön Plana Çıkan Temalar". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2024), 619-639. <https://doi.org/10.18505/cuid.1516486>

Giriş

Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hakkındaki araştırmalar arttıkça, yaklaşık dört buçuk asırlık bir dönemde şiir ve nesir alanında büyük şahsiyetlerin yetiştiği bir dönem olarak Arap edebiyatı tarihindeki yerini aldığı görülmektedir. Ancak modern anlamdaki Arap edebiyatı tarihi yazıcılığını ilk başlatan müsteşrikler arasında yer alan Hamilton Gibb (öl.1971) ve Régis Blachère (öl.1973), 1517-1798 aralığında edebiyatın zayıfladığı gerekçesiyle Osmanlı dönemi Arap edebiyatı ile ilgili ayrıntılı bir araştırma yapmaya gerek duymamışlardır. Abbasiler'in yıkılışından Napolyon'unun Mısır'ı işgaline kadar geçen ve Osmanlı dönemini de kapsayan tarih aralığı için, Carlo Alfonso Nallino (öl.1938), Charles Pellat (öl.1992), André Miquel (öl. 2022) gibi müsteşrikler tarafından dile getirilen çöküş, karanlık çağ, uykuya dalmış edebiyat söylemleri, bu alanda çalışan Aḥmed el-Ḥâşimî (öl.1943), Ahmed Ḥasan Zeyyât (öl. 1968), Ṭâhâ Hüseyin (öl. 1973) ve Şevkî Ḍayf (öl. 2005) gibi Arap araştırmacıları da etkisi altına almıştır. Bu makalede, sözü edilen araştırmacıların dönemle ilgili olumsuz iddialarının sağlamasını yapmak üzere, Osmanlı'da Arap edebiyatı alanında var olan süreklilik, çeşitlilik ve gelişim durumunun yanı sıra, dönemin öncü iki edebiyatçısına ve eserlerine mercek tutulmaya çalışılmıştır. Bunun için 17. yy. Osmanlı dönemi Arap edebî çevrelerinde meşhur olan edip ve şairlerden Yûsuf el-Bedî'î (öl. 1073/1662), Şihâbeddîn el-Mûsevî Ebû Ma'tûk (öl. 1087/1676) örneklem olarak seçilmiş olup bu şairlerin edebî şahsiyetleri ve eserlerinde ön plana çıkan temalar kısaca üsluplarına da değinilerek ele alınmıştır. Makalede, öncelikle Osmanlı Dönemi Arap edebiyatına dair bilgi ve görüşler serdedilmiş ardından mezkûr edebiyatçıların değerlendirildiği kısma geçilmiştir. 'Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî (öl. 1030/1620), İbn Nehhâs el-Ḥalebî (öl. 1052/1642), Muḥammed Emîn el-Muḥibbî (öl. 1111/1699), Mencek Bâşâ el-Yûsufî (öl. 1080/1669), İbnu'n-Naḳîb (öl. 1081/1670), İbnu's-Semmân (öl. 1088/1677), el-Ḥabî el-'Umânî (öl. 1089/1678), İbrâhîm es-Sefercelânî (öl. 1112/1700), 'Abdulḡanî en-Nablûsî (öl. 1143/1731), 'Abdulḡayy el-Ḥâl et-Tâlevî (öl. 1118/1705), 'Abdurrahmân el-Behlûl (öl. 1144/1731), Aḥmed el-Keyvânî (öl. 1173/1759), Emîn Cundî (öl. 1180/1841) gibi pek çok önemli şair ve edibin bulunduğu bu yüzyıllarda bu makaleye Yûsuf el-Bedî'î'nin ve Şihâbeddîn el-Mûsevî Ebû Ma'tûk'un konu edilmesinin nedeni hem velûd edebî kişiliklerine rağmen haklarında yeterli düzeyde ilmî araştırmaya rastlanılamamış olması hem de edebiyatta geleneği korumuş olmalarıyla birlikte eserlerinin modern dönem edebiyatını etkilemiş olmasıdır.

Makalede bu dönemin iddia edildiği gibi edebî gelişim ve zenginlik açısından bir duraksamaya uğrayıp uğramadığı, ya da yok sayılacak denli edebî faaliyetlerden uzak olup olmadığı, bu dönemde edebiyat sahasında bir taraftan geleneğin sürekliliğinin sağlanıp sağlanmadığı, diğer taraftan da edebî olgunluk ve gelişime ulaşıp ulaşılmadığı sorularına cevap bulmak amaçlanmıştır. Ayrıca bu makale ile yeterince tanınmayan dönemlerinin iki önemli usta edebiyatçısı olan Yûsuf el-Bedî'î ve Şihâbeddîn Ebû Ma'tûk el-Mûsevî'yi tanıtmak ve araştırmacıların dikkatini eserlerine çekmek hedeflenmiştir. Pek çok araştırmacının da ifade ettiği gibi Osmanlı dönemi Arap edebiyatını tüm yönleriyle aydınlatacak nitelikli araştırmalar halen yeterli düzeyde değildir. Bu gerçek, Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hakkında atılan her nitelikli bilimsel adımı önemli kılmaktadır. el-Bedî'î ile Ebû Ma'tuk'un edebî şahsiyetleri, yaşadıkları yüzyılın ilmî entelektüel yapısı ile edebiyatçı profiline sahip olduğu nitelikli düzeyi temsil etmektedir. Bu temsilden anlaşıldığına göre bu

dönemde Nallino gibi müsteşrik araştırmacıların iddialarının aksine, Arap edebiyatına olan ilgi devam etmiş, bu ilgiyi karşılamak üzere eserler telif edilmeye devam edilmiş ve edebiyatın dolayısıyla hayatın doğası gereği şairlik ve ediplik yeteneği bulunanlar da eserler vermeye devam etmişlerdir.

Makalede nitel araştırma yöntemlerinden betimleyici yöntem kullanılarak araştırma konusu ile ilgili elde edilen veriler, analiz ve sentez yoluyla değerlendirilmiş ve belirli bir sonuca ulaşılarak verilmiştir. Makale çalışmasının sınırları nedeniyle, edebî eserlerden verilen misaller sınırlı tutularak üzerlerinde belagat açısından bir inceleme yapılmamıştır.

Arap edebiyatı tarihi kitapları arasında Osmanlı dönemi Arap edebiyatını kendine has özellikleri olan bir dönem olarak ele alan ve araştırmada istifade ettiğimiz temel iki eser vardır. Bunlardan ilki, sahada yazılmış olan ilk müstakil eser olan Ömer Mûsâ Bâşâ'nın *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-'asru'l-Oşmânî* adlı eseridir. Ömer Mûsâ Bâşâ, kitabında daha çok bu döneme ilmî ve edebî araştırmalarıyla katkı veren alimleri ve nazım ile nesir türünde eserler veren öncü edebî şahsiyetleri tanıtmış, yeni nazım türlerinden söz etmiştir. İkincisi ise, Kenan Demirayak'ın, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şâm Bölgesi)* adlı eseridir. Dönem hakkında kapsamlı bir araştırmanın ürünü olan bu kitapta şiir ve nesirde varlık gösteren türler, önceki edebiyat tarihi devirleriyle bağlantı kurarak incelenmiş, edebiyata yeni giren türler ele alınmıştır. Kitapta öncü şair ve ediplerin biyografileri yer almamakla birlikte bu şahsiyetlerin şiirlerinden veya nesir türü eserlerinden pasajlara bolca yer verilmiştir. Ömer Mûsâ Bâşâ, dönemi tarihsel arka planı ile alimler ve edebiyatçıların biyografileri ile eserleri üzerinden ele alırken; Kenan Demirayak, Osmanlı'nın Arap topraklarındaki hakimiyetinin başlangıcı esnasındaki tarihi olaylara, Osmanlı dönemi Arap edebiyatının sınırlarına ve edebiyat araştırmacılarının döneme bakış açılarına değindikten sonra nazım ve nesir türlerine, bunların yapılarına, yeni nazım türlerine odaklanarak konuyu tafsilatlı bir şekilde işlemiştir.¹ Sa'd Cebbâr Meştet ve R'ad Cubeyr Ni'me tarafından yazılan "el-Muncizu'l-ibdâ li Yûsuf el-Bedî'î ve kıymetuhu'l-'edebiyye" başlıklı makale 2023'te yayınlanmıştır. Bu makalede yazarın bedî'î sanatlarını kullanım tarzına odaklanılmıştır. Mohammad Mohammadi, tarafından *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihabuddîn İbn Matuk el-Huveyzî ve Şiiri* başlığıyla 2023 tarihli bir doktora tezi hazırlanmıştır.² Bu tezde Ebû Ma'tûk'un ismi İbn Ma'tûk olarak anılmıştır. Bu nisbet isminde oluşan ihtilafa makalemizin ilgili kısmında değinilmiştir. Tezde şairin yaşadığı dönem, edebî kişiliği ve divanı ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu tezden farklı olarak makalede Ebû Ma'tûk'un edebî kişiliği makale sınırları içerisinde edebî sürekliliğe örnek bağlamında incelenmiştir. İbrâhîm Dibâcî ve Âdil Hâdarî tarafından "Şi'ru'l-bendi'l-'Arabî 'inde Ebî Ma'tuk al-Huveyzî" adlı makale de 2018'de yayınlanmıştır. Yazarlar bu makalede Ebû Ma'tûk'un bend türündeki şiirlerine odaklanmış ve bu türün ilk defa Ebû Ma'tûk'un şiirleriyle kayda geçtiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca makalede incelediğimiz edebiyatçıların ulaşılabilen eserleri ile Muhibbî'nin *Hulâsatu'l-eşer*, Murâdî'nin,

¹ Osmanlı dönemi Arap edebiyatını müstakil veya kısmen müstakil olarak ele alan diğer eserler için bk. Muhammed 'Abdulmun'im Hâfâcî, *el-Hayâtu'l-'edebiyye ba'de sükûti Bağdâd hattâ'l-'asri'l-âdîs* (Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye, 1984); Nebîl Hâlid Ebû 'Alî, *el-Edebu'l-'Arabî beyne 'asreyni'l-Memlûkî ve'l-Oşmânî* (Gazze: Muessetu İhyâ'î't-Turâs ve't-Tenmiyetu'l-İbdâ', 2019); Sâmi Yûsuf Ebû Zeyd, *el-Edebu'l-Oşmânî* ('Ammân: Dâru'l-mesîra, 2013).

² Mohammad Mohammadi, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihabuddîn İbn Matuk el-Huveyzî ve Şiiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

Silku'd-durer, Hafâcî'nin *Reyhânetu'l-elibbâ* gibi şair biyografilerini ele alan eserleri de araştırmanın temel kaynakları arasındadır. Osmanlı dönemi Arap edebiyatçıları ile ilgili biyografik inceleme ve eser tanıtımı bağlamında birkaç makale ve tez bulunmakta olup makale içinde bunlardan istifade edilenlere atıf yapılmıştır. Bunlar dışında makalede mezkûr eserlerden farklı olarak, araştırma konusu edilen iki edebiyatçı ve eserlerinde ön plana çıkan temalara yakından mercek tutulup Arap edebiyatı zaviyesinden edebî süreklilik ve çeşitliliğin dönemsel vaziyeti resmedilmeye çalışılmıştır.

1. Edebî Süreklilik Üzerine

Edebiyat, çağlar boyu toplumların düşüncelerini, duygularını ve kültürlerini yansıtan bir ayna olmuştur. Edebi eserler, nesilden nesile aktarılırken milletlerin sınırlarını aşarak evrensel bir etki yaratmıştır. Edebi metinler, hayale ve kurguya dayalı olabileceği gibi gerçek olaylara da dayanabilir. Bir edebi metin, onu ortaya koyan yazar, toplumu ve kültürü hakkında pek çok bilgi sunar.

En kadim türlerden olan şiir, hikâye, masal ve destan gibi türler, milattan öncelere uzanan tarihlerden günümüze kadar süreklilik içinde ama değişerek ve gelişerek varlığını sürdürmüştür. Edebiyat tarihi boyunca değişim ve gelişim yaşanmış, ancak edebiyatın dinamikleri açısından süreklilik de korunmuştur. Edebiyatın varoluşu, insanın varoluşuyla ilişkilidir. İnsan, tüm güçlü ve zayıf yönleriyle her zaman insandır. Üzüntüler, sevinçler, sevgiler, hırslar, korkular, kahramanlıklar, savaş, barış, inanç, inançsızlık, bilgelik ve ulvi duygular insana özgüdür.

Bu insana özgü konular, eski ve yeni ayrımı olmaksızın insan var oldukça var olmuştur ve var olacaktır. Sevilen birinin ardından yazılan şiir, Arap edebiyatında mersiye formunda karşımıza çıkarken, Türk edebiyatında ağıt olur. Kahramanlık hikayeleri ise Antik Yunan'da İlyada ve Odyssea, Arap edebiyatında Sîretu 'Anterâ b. Şeddâd,³ Türk edebiyatında Alper Tunga, İngiliz edebiyatında Beowulf destanları⁴ ile ortaya çıkar. Edebiyatta bu bağlamda milletler arasında yatay, asırlar boyunca ise dikey bir süreklilik gözlemlenebilir. Bu süreklilik, bir öncekinin aynen taklidi değil, aynı formların içinde yeniden hayat bulma ve edebiyatı geleceğe taşıma anlamındadır.

Bu çerçevede, giriş kısmında belirttiğimiz gibi Nallino ve benzeri müsteşrik araştırmacıların yaklaşık dört buçuk asra tekabül eden Osmanlı dönemine, Arap edebiyatında sürekliliğin sonlandığı bir çöküş, kopuş ve gerileme aşaması olarak bakmalarının edebiyatın varoluş gerçekliği ile uyuşmaması gerekir. Bu bağlamda, Osmanlı dönemi Arap edebiyatının durumuna genel bir bakış serdedildikten sonra, iki önemli edebi sima ve işledikleri temalar üzerinden klasik Arap edebiyatı ile süreklilik ilişkileri incelenmeye çalışılmıştır.

2. Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatına Genel Bir Bakış

İslam medeniyetinin bayrağını önceki Müslüman devletlerden devralarak tarih sahnesinde varlık gösteren Osmanlı Devleti, 1299 yılındaki kuruluşundan sonra fetihlerle sürekli hakimiyet

³ Arap edebiyatında bir tür olarak destanlar hakkında bilgi için bk. İbrahim Usta, "Arap Edebiyatında Edebi Bir Tür Olarak Destan," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (Mart 2020), 375.

⁴ Beowulf destanı hakkında bilgi için bk. Eren Bolat - Erol Gülüşür, "The Romance Of Horn ve Beowulf Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma," *International Journal Of Language Academy* 23 (Haziran 2018),65-72.

alanını genişletirken, bu genişleme, zamanının ilim ve kültür havzası olan Arap ülkelerinin topraklarını da kapsamıştır.⁵ Osmanlı'nın özellikle Şam, Bağdat ve Kahire gibi ilim ve kültür merkezlerinin bulunduğu Bilâdu's-Şâm ve Mısır bölgesindeki hakimiyet süresini kapsayan 1516-1805 yılları arasında Arap topraklarında diğer ilim ve sanat dallarının gelişim seyrini sürdürdüğü gibi Arap edebiyatı da gelişimini sürdürmüş, şiirde ve nesirde klasik türleri devam ettirirken, içerik ve şekil açısından çeşitlenmiştir.⁶ Ayrıca hem nazım hem de nesir türlerinde çok sayıda öncü edebî şahsiyetler tebarüz etmiştir.⁷

Arap edebiyatı tarihi dönemlendirmelerinde genel olarak tarihi ve siyasi olaylar büyük rol oynamış olup Cahiliye'den Abbâsîler dönemine kadarki dönemlendirmelerde neredeyse bütün alan araştırmacıları ittifak etmiş gibidir.⁸ 1258-1798 yılları arasında; bir başka deyişle Abbâsîler'in yıkılışından modern dönemin başlangıcı sayılan Napolyon'un Mısır'ı işgaline kadar Arap edebiyatının geçirdiği süreçleri ve dönemleri belirlemede ise ciddi farklılıklar söz konusudur. Bir edebiyat tarihi dönemi olarak baktığımızda Osmanlı Dönemi Arap edebiyatı, başlangıç ve bitiş sınırları konusunda gerek müsteşrik gerekse Arap araştırmacıların ihtilaf ettikleri bir dönem olmuştur. Bu dönemin tanımlanmasında ve sınırlandırılmasında müsteşriklerce başlatılan inhitat ve nahda paradigmaları etkin olmuştur.⁹

Tarihi olaylara bakıldığında ve önceki dönemlerin belirlenmesindeki kriterler göz önünde bulundurulduğunda Arap edebiyatı tarihi dönemlendirmelerinde genel olarak bir devletin kuruluşu, yıkılışı, yönetimin el değiştirmesi gibi siyasi olayların baz alındığı görülür. Osmanlı devletinin kuruluş aşamasında Arap ülkelerinin çoğunluğu Memlûkler tarafından yönetiliyordu. Memlûkler 1502'den itibaren Hint Okyanusu'nda korsanlık yapan ve yıllar içinde Hicaz bölgesini hedef alarak Cidde'ye kadar sokulan Portekiz saldırıları esnasında Osmanlı Devleti'nden yardım almış müttefik bir devlet olsa da ilerleyen yıllarda gelişen siyasi olaylar nedeniyle iki devlet karşı karşıya gelmişti. 1516'da gerçekleşen Mercidabık, 1517'de gerçekleşen Ridâniye savaşlarıyla Memlûkler'in idaresindeki Arap toprakları Osmanlı yönetimine geçti ve Yavuz Sultan Selim'e İslam Halifesi ünvanı verildi.¹⁰ İşte bu olaylar esas alındığında Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı'nın

⁵ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliye* (İstanbul: Kültür Yayınları 2017), 1/141-147; Feridun Emecen, "Ridaniye Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 87-88.

⁶ Osmanlı dönemi Arap şiirine giren yeni nazım türleri için bk. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şâm Bölgesi)* (Erzurum: Fenomen, 2015), 327-371.

⁷ Bu devirde ön plana çıkan edebî şahsiyetler için bk. Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî el-'asru'l-Osmânî* (Dımaşk: Dârul-Fikr, 1999), 79-655; Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî, *el-Hayâtu'l-'edebiyye ba'de sukûti Bağdâd hattâ'l-'asri'l-hadîs* (Kâhîre: Mektebetu'l-Ezheriyye, 1984), 233-234.

⁸ Tarih yazıcılığının dayanakları ve Arap Edebiyatı Tarihinin yazımına etkileri için bk. Asuman Emin ve Şükran Fazlıoğlu, "Tarihi Dönemlendirmenin Öznel Niteliği ve Arap Edebiyatı Tarihine Yansımaları", *Istanbul Journal of Arabic Studies* 6/2 (Aralık 2023), 119-42. Ayrıca Edebiyat Tarihi yazıcılığı olgusu ve Arap edebiyatı tarih yazıcılığındaki yansımaları hakkında bk. Hâlid b. Âyîş el-Hâfî, "Arap Edebiyatı Tarihçilerinin Eserlerinde 'Edebiyat Tarihi' Kavramı: Kavramın Algılanışının Sınırları ve Dönüşümleri Üzerine", çev. İsmail Araz-Cangül Araz, *Şarkiyat Mecmuası* 42 (Mart 2024), 485-490.

⁹ Hilal Görgün, "Modern Arap Tarih Yazımında Paradigmalar ve Kurucu Osmanlı Nesli", *İslam Araştırmaları Dergisi* 51 (Ocak 2024), 141-142; Ayrıca Osmanlı Arap Edebiyatının bitişi ve Modern Arap edebiyatının başlangıcını temsil eden nahda dönemine teorik eleştirel bir bakış için bk. Stephen Sheehi, "Towards a Critical Theory of al-Nahdah: Epistemology, Ideology and Capital", *Journal of Arabic Literature* 43/2 (2012), 269-298.

¹⁰ İncalcık, *Devlet-i 'Âliyye*, 1/144.

başlangıcı 1517 yılı kabul edilmektir. Bitiş olarak da Mısır'da Osmanlı hakimiyetinin sonu kabul edilen Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını ilan ettiği 1805 yılı kabul edilir. Ancak bu kabul Osmanlı döneminde Arap edebiyatının varlığını sürdürdüğünü ve kendine has özellikleri bulunan müstakil bir dönem olduğunu kabul eden Corci Zeydân (1861-1914), Ömer Mûsâ Bâşâ, Mârûn Abbûd (öl.1962), Tâhâ Hüseyin (öl. 1973), Ömer Rıdâ Kehhâle (öl. 1987) gibi araştırmacılar için geçerlidir. Zira ifade ettiğimiz üzere bu konuda müsteşriklerin öncülük ettiği farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Arap edebiyatı tarihi araştırmacıları tarafından yazılan eserler incelendiğinde Osmanlı dönemi Arap edebiyatının büyük oranda ihmal edildiği görülür.¹¹ Söz konusu tarih aralığında şair ve yazarlarca verilen edebî eserlerin büyük bir kısmının yazma eser halinde olması, alan hakkındaki araştırma kaynaklarının azlığı ve müsteşriklerin dönemle ilgili olumsuz bakış açılarının gerek Arap gerekse Arap olmayan diğer araştırmacıları tesiri altına almış olması, bu ihmalin sebeplerinden bazılarıdır. Ömer Mûsâ Bâşâ *el-Edebu'l-'Arabî fi 'ahdi'l-Osmânî* adlı eserinin mukaddimesinde bu ihmale değinerek, ihmale, kaynak eksikliğinin ve araştırmacıların yetersizliğinin sebep olduğunu belirtmektedir. Ömer Mûsâ Bâşâ, mukaddimesinde kitabını yazmaya başlamadan önce Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatının ne kadar münbit bir dönem olduğunun farkında olmadığını ifade eder. Ayrıca bu dönemle önceki dönemleri kıyaslayarak siyasi etkilerin Emeviler ve Abbasiler döneminden farklı bir şekilde bu dönem edebiyatından uzaklaştığını dile getirir. Bu gelişmelerin edebiyatçıların kendi iç dünyalarına ve tabiata odaklanmalarını sağlayan özgün ve nitelikli bir edebiyata kapı araladığını şöyle ifade eder:

“Bu dönem (Arap) edebiyatı Osmanlı Sultanlarının sarayından uzak kaldığı için şiire, şairlerin nazım ve nesir türü eserlerinde çokça yer bulan tabiat eksenli yeni konular ve sanatlar girmiştir. Ve sergilenen anlatılarda belli bir ölçüde öznellik vardır. Edebî tarihimizde bu devirde şahit olduğumuz şekilde hiçbir şairin buna hakkını verdiğini bilmiyoruz. Bunun en büyük işareti siyasetin edebiyattan uzaklaşmasının şairi, ferdî, ictimai ve beşerî yönelimlerde kendini gösteren yeni fikirsiz boyutlarla karşılaştırmış olmasıdır. Hayret vericidir ki tabiat ve yerel çevre geçmiş devirlerde olmadığı kadar bu dönemde büyük bir ilgiye nail olmuştur. Şairler ve diğer edipler önceden şiirleriyle övdükleri kişinin rızasını kazanmak için çaba sarfediyorlardı. Ancak şimdi şairlerin kiblesi olan, ilham ve esin kaynağı tabiata doğru koşuyorlar.”¹²

Osmanlı dönemi Arap edebiyatı Abbasîlerden sonra Eyyubiler ve Memlûkler döneminden intikal eden edebi birikimin klasik unsurlarını muhafaza etmekle birlikte, içeriğini yenileyerek, dönüştürerek ve geliştirerek klasik dönemi modern döneme bağlayan bir köprü vazifesi görmüştür.

Daha çok müsteşrik araştırmacılar tarafından ileri sürülen bu dönemin entelektüel düşüncesinin kısır kaldığı görüşü isabetli değildir.¹³ Zira bu araştırmacılar, Arap edebiyatı tarihini incelerken Abbasîlerden sonra Eyyubiler, Memlûkler ve Osmanlılar dönemini içeren yaklaşık altı buçuk asırlık

¹¹ Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı hakkındaki inhitat söylemi ile ilgili değerlendirmeler için bk. Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler”, *Şarkiyat Mecmuası* 26 (Nisan 2016), 31-62; Mücahit Küçükşarı, “Arap Edebiyatının Osmanlı Döneminde Çöküş Yaşadığı İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme” *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye* (İstanbul: İsar Yayınları, 2021).

¹² Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, 5-18.

¹³ Bu bakış açısının günümüzdeki yazarlar üzerindeki etkisi ve eleştirisinin bir örneği olarak bk. Şabrî Fevzî Ebû Hüseyin, “Edille ‘alâ hayâtî'l-'edebi'l-'Arabî fi'l-'aşri'l-'Osmânî,” *el-Hivârû'l-Mutemeddin*, 7741 (21 Eylül 2023), 22/52.

zamanı yok sayarak, doğrudan modern döneme geçerler.¹⁴ Oysa özellikle Osmanlılar döneminde Türkçe, Arapça ve Farsça başta olmak üzere çok dilli bir kültürel ortam oluşmuş, şairleri bir tarafa dursun, Arapçayı ileri düzeyde bilen Osmanlı Sultanları dahi Arapça şiir kaleme alarak Arap edebiyatına katkıda bulunmuşlardır. Arapça, Osmanlı Devleti nezdinde İslam ümmetinin bilim dili olarak görülmüş ve özel bir itinaya mazhar olmuştur. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın 932/1525 yılında yani Şam'ın fethinden onlarca yıl sonra Fransa Kralı I. Fransis'e gönderdiği mektup Arapçanın Osmanlı Devleti'nin nezdindeki resmi konumunu göstermektedir.¹⁵ Muhibbî, edebiyata ve huzur derslerine çok önem veren Sultan I. Ahmed'in de Türkçe ve Arapça şiirlerinin olduğunu aktarmaktadır.¹⁶ Sultan I. Abdülhamid'in 1137/1725'te Arapça yazmış olduğu 'Kasîdetu'l-hucreti'n-nebeviyyeti's-şerife' ismiyle bilinen Arapça kaside, Hz. Peygamber'in hane-i saadetlerinin duvarına yazılmıştır. Kasidenin ilk iki beyti şöyledir:

مَا لِي سَوَاكَ وَلَا أَلْوِي إِلَى أَحَدٍ
وَأَنْتَ سِرُّ النَّدَى يَا خَيْرَ مَعْتَمِدِي¹⁷

"يَا سَيِّدِي يَا رَسُولَ اللَّهِ خُذْ بِيَدِي
فَأَنْتَ نُورُ الْهُدَى فِي كُلِّ كَائِنَةٍ

"Ey Benim Efendim! Ey Allah'ın Resulü! Tut elimi!
Başka hiç kimseye yönelmem, kimim var ki senden gayri,

Bütün varlıklar içinde, Hudâ'nın nurusun Sen;
Ey en hayırlı dayanağım! Cömertliğin sırrısın Sen."

Osmanlı döneminde Arap şair ve yazarların yanı sıra Türk şair ve yazarlar da nazım ve nesir türlerinde Arapça edebî eserler telif etmişlerdir. Sadece Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Arapça şiir yazan alim ve şairler arasında Kemalpaşazâde (öl.940/1534), İshak Çelebi (öl. 944/1538), Fuzûli (öl. 963/1556), Taşköprüzâde (öl. 968/1561), Arabzâde (öl. 1018/1609), Ümm Veledzâde (öl. 1034/1625) ve Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574) gibi önemli isimler bulunur.¹⁸ Bursalı Mehmed Tahir (öl.1925), Osmanlı Müellifleri adlı eserinin Şuârâ Faslı'nda Osmanlı Dönemi şairlerini tanıtırken "Elsine-i selâsede inşâ ve şiire muktedir bir şair-i mahirdir."¹⁹ "...bâhusûs edebiyat-ı Arabiyyede behre-i tâm ashabından olduğuna âsâr-ı muhtelifesi şahiddir."

¹⁴Târîhu'l-'edebi'l-'ArabîTârîhu'l-'âdâbi'l-'Arabiyye mine'l-Câhiliyye hattâ 'asri Benî Umeyye (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1970), 59.

¹⁵ Ömer Mûsâ Bâşâ, Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî, 37.

¹⁶ Muhammed Emîn el-Muhibbî, Hülâsatu'l-'eser, fi a'yâni'l-karni'l-hâdiye 'âşara (Kâhire: el-Matbaatu'l-vehbiyye, 1384), 1/284-285; Ömer Mûsâ Bâşâ, Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî, 38.

¹⁷ Eyüp Sabri Paşa, Mir'âtu'l-Medîne Mevsûatu Mir'âti'l-harameyni's-şerifeyn ve cezîretü'l-'Arab (Kâhire: Dâru'l-âfâki'l-'Arabiyye,2004), 365-366.

¹⁸ Bk. Beşir Âmir, Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Arapça Şiir Yazan Türk Şairleri (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984).

¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 2/597. Bu eser 2024 yılı itibarıyla Seyit Bahçivan, Aydın Kudat ve Şehabettin Kırdar tarafından Arapça'ya çevrilerek yine TÜBA tarafından yayınlanmıştır.

,²⁰ “Elsine-i selâse edebiyatının gavâmızına vakıf....”,²¹ “Elsine-i selâse edebiyatına vâkıf....”,²² gibi ifadelerle onları vasfetmiştir. Bu ifadelerde elsine-i selâsededen kasıt Türkçe, Arapça ve Farsça’dır. Pek çok Osmanlı şairinin Arapça şiir nazmettiğine de değinmiştir. Bütün bunlar iddia edilenin aksine Osmanlı döneminde de Arap edebiyatının diğer dönemlerinde olduğu gibi canlı ve aktif bir edebî ortamın varlığına işaret eder.

Osmanlı Arap edebiyatında edebiyatçılar tarafından nazımda ve nesirde klasik türler devam ettirilmiş olmakla beraber bilhassa şiirde yeni türler de kullanılmaya başlanmıştır. Şairler geleneksel amaç ve manalarla sınırlı kalmayarak sembolik ve kapalı ibarelere yönelerek yeni yaklaşımlar sergilemişlerdir. Öyle ki her tür için kendine has ve onu diğerlerinden temyiz eden bir üslup oluşmuştur.²³ Muvaşşah, zecel, dúbeyt, mevâliyâ, kâne ve kâne, kûmâ gibi yeni nazım türleri şiire girerken, tarih düşürme, taştîr, tahmîs, tezyîl, tatrîz gibi şekle dayalı şiir sanatları da gelişmiştir.²⁴ Muvaşşah, Abbâsî ve Endülüs dönemlerinde daha çok şarkı olarak bestelenmek üzere fasih bir dille yazılan sevgi ve aşk konulu şiirlerden iken, Osmanlı döneminde bu muhtevayı korumakla birlikte tasavvufî ve dinî bir çehreye de bürünmüştür.²⁵ Tarih düşürme pek çok şair tarafından kullanılmış olmakla beraber özellikle ‘Abdulğanî en-Nablûsî ve öğrencisi ‘Abdurrahmân el-Behlûl aracılığıyla zirveye taşınmıştır.²⁶

Arap edebiyatı tarihi açısından Osmanlı döneminin zenginliği ve çeşitliliğinin göstergeleri bu dönemde yaşamış olan edebiyatçılar ve ortaya koydukları eserlerdir. Bu dönemin daha nesnel bir şekilde değerlendirilebilmesi için dikkatlerin edebî portrelere ve hala çoğunluğu yazma eser olarak kütüphanelerde bekleyen edebî külliyata çevrilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda makalenin devamında bu dönem edebiyatçılarına örnek olarak Yûsuf el-Bedî’î ve Ebû Ma’tûk gibi iki usta edebiyatçı, eserleri ve eserlerindeki üslupları, makale sınırlarının imkân verdiği ölçüde incelenmeye çalışılmıştır.

3. Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatının Öncü İki Siması ve Eserlerinde Ön Plana Çıkan Temalar

3.1. Yusuf el-Bedî’î

Yusuf el-Bedî’î Şam’da doğmuş bir Osmanlı dönemi edebiyatçısıdır. Ailesi ve nesebi hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanamamıştır. Kendisinin Şam menşeli olması ve Halep şehrinde yaşamış olması hasebiyle ismine ed-Dımaşkî ve el-Halebî nisbeleri eklenir.²⁷

²⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/ 575.

²¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/ 579.

²² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/ 581.

²³ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 77-83.

²⁴ Muvvaşşah ve zikri geçen diğer türler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 328-370.

²⁵ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 332.

²⁶ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, 79.

²⁷ Muhibbî, *Hulâsatu’l-‘eşer*, 4/ 510; İsmâ’îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu’l-‘ârifin esmâ’u’l-mu’ellifin ve âşâru’l-muşannifin* (İstanbul: Vekâletu’l-Ma’ârif, 1955), 2/567; *İdâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn* (İstanbul: Vekâletu’l-Ma’ârif, 1947), 2/ 63; Hayruddîn Zirikî, *el-A’lâm* (Beyrût: Dâru’l-‘İlm Li’l-Melâyîn, 2002), 8/ 220-221; Ömer Rıdâ Keşhâle, *Mu’cemu’l-mu’ellifin* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1957), 12/280.

Haleb’de yaşadığı yıllarda bir edip olarak şöhret bulan el-Bedî’î’nin Bilâdu’ş-Şâm Kadısı Abdurrahmân b. Husâmeddîn er-Rûmî ile aralarında yakın bir dostluk ve muhabbet bağı vardı. el-Bedî’î’nin Şam’dan ayrılırken kendisine veda etmeye fırsat bulamadığı için er-Rûmî’ye özrünü ifade ettiği bir kasidesi vardır.²⁸ Ayrıca kendisi de Musul’da kadılık yapmıştır.²⁹ Hayatının ilerleyen yıllarında İstanbul’a gelerek 1073/1662 yılında burada vefat etmiştir.

Ebû Temmâm, el-Mutenebbî ve el-Ma’arrî gibi Abbâsîler döneminin büyük şairlerinin hatırasını canlandırmak ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla edebî çalışmalar yapan el-Bedî’î, bu nedenle döneminde büyük bir edebî hareketliliğe sebep olmuştur.³⁰ Kendisi klasik Arap edebiyatı hakkında yaptığı araştırmalar ve değerlendirmeleri nedeniyle hem dönemin sağlam bir edebî tenkitçisi olarak kabul edilir, hem de şiir ve nesirde usta bir edebiyatçıdır. Yazdıklarına bakılınca daha fazla nesir eseri olduğu görülür. Ancak nesir türü çalışmalarında da cinaslı, secili şiirsel bir üslup gözlenmektedir. Şiirleri daha çok *Nefhatu’r-reyhâne*’de zikredilmiştir.³¹ el-Bedî’î’nin eserleri şunlardır:

el- Ĥadâiku’l-bedî’yye: Almanya’daki Goethe kütüphanesinde 139 varaklık el yazması olarak bulunan eser edebî sanatlar ve türler hakkında bilgiler içermektedir;

Hibetu’l-eyyâmî fi mâ yete’allaķu bi Ebî Temmâm: Halep kadısı ‘Abdurrahmân b. Husâmeddîn er-Rûmî’ye ithafen yazmıştır. Abbâsîler döneminin ünlü şairlerinden Ebû Temmâm’ın hayatını ve şiirlerini konu alan eser, aynı zamanda Ebû Temmâm’ın hiciv veya medih şiirlerinde adı geçen şahıslar hakkında bilgiler sunar. Bu eseri Muhibbî *Ĥulâsatu’l-eşer*’de elinde bir nüshasının olduğunu da belirterek *Zikrâ Ĥabîb* olarak zikretmiştir.³² Araştırmacılar Muhibbî’nin elindeki nüshada kitabın isminin bulunmadığını tahmin ederek bu isimlendirmenin yanlışlıkla verildiğini ifade etmektedir.³³ el-Bedî’î’nin bu eserde şairleri, Ĥafâcî’nin er-Rayhâne kitabını modelleyerek ele aldığı düşünülmektedir.³⁴ Dâru’l-kutubi’l-Mısriyye’de kitap koleksiyonunda eserin müellif nüshası bulunmaktadır. Muhammed Muştafâ tarafından 1934’te ilk defa basılan eserin takip eden baskılarını ‘Abdullah Nebĥân ve ‘Abdulkerîm el-Ĥabîb hazırlamıştır;³⁵

Şubĥu’l-munebbî ‘an ĥayşiyyeti’l-Mutenebbî: Bu eser Arap edebiyatı tarihinde Mutenebbî’nin hayatı ve eserleri hakkındaki en önemli ve en zengin eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. Kaynaklarda Bedî’î’nin Halep kadısı Abdurrahmân b. Husâmeddîn er-Rûmî’nin Mutenebbî’ye olan ilgisini görünce bu kitabı onun için 1081’de yazdığı belirtilmektedir.³⁶ Mutenebbî’nin hayatı, eserleri, şiirleri, ediplerin ve alimlerin Mutenebbî hakkındaki görüşleri, şiirde intihal mefhumu, Mutenebbî’nin şiirlerinden yapılan intihaller, Mutenebbî’nin divanına yapılan şerhler, şiirlerindeki güçlü ve zayıf yönlerin edebî tenkidi gibi konular kitabın içeriğini oluşturmaktadır. Yazar,

²⁸ Muĥammed Emîn el-Muĥibbî, *Nefĥatu’r-reyhâne ve reşĥatu tîlâ’i’l-ĥâne* (Kâhire: Dâru İĥyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1967), 210; Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîĥu’l-edebî’l-‘Arabî*, 639.

²⁹ el-Baĥdâdî, *Hediyetu’l-‘ârifîn*, 2/567.

³⁰ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîĥu’l-edebî’l-‘Arabî*, 639.

³¹ Nahle el-Ĥîmsî, “Yûsuf el-Bedî’î” *el-Mevsû‘atu’l-‘Arabiyye* (Erişim 10 Mayıs 2024).

³² Muĥibbî, *Ĥulâsatu’l-eşer*, 4/ 510.

³³ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîĥu’l-edebî’l-‘Arabî*, 640.

³⁴ Muĥibbî, *Hulâsatu’l-eser*, 4/ 510.

³⁵ Eser için bk. Yûsuf el-Bedî’î, *Hibetu’l-eyyâm fi mâ yete’allaķ bi Ebî Temmâm* (Abu Dabi: el-Mecma‘u’s-Şekâfî, 2003).

³⁶ Muĥibbî, *Nefĥatu’r-reyhâne*, 210.

Mutenebbî'nin hayatını doğumundan ölümüne kadar ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Şairin ailesinden, nesebinden, yetişme ortamından, yaptığı gezilerden, içinde bulunduğu çevreden kendine has eleştirel bir üslupla, edebî bir zevkle, açık ve kolay anlaşılır lafızlarla bahseder. Yazarın başvurduğu kaynaklar açısından ayrı bir öneme ve zengin bir arka plana sahip olan bu eserde es-Seâlebî'nin *Yetîmetu'd-dehr*, Curcânî'nin *el-Vesâta*, İbnu'l-Esîr'in *el-Meselu's-şâir*, el-Âmîdî'nin *el-İbâne*, İbnu'ş-Şeraf'ın *Resâilu'l-intikâd*, es-Sâhib b. Abbâd'ın *el-Keşf an mesâvii şî'ri'l-Mutenebbî*, İbn Vekî'nin *el-Munşifi* ve Yâkût er-Rûmî'nin Mutenebbî'nin hayatını anlattığı *el-Lemhatu'l-Bedriyye* adlı eserleri gibi meşhur edebiyat kitaplarından alınmış pasajlar bulunmaktadır. Bununla birlikte *Hulâsatu'l-Yâkût* ve İbnu'd-Dehhân'ın *el-Meâhizu'l-Kindiyye*'si gibi bazı kaynaklara dair bilgiler de yer almaktadır.³⁷ Eser, el-Ukberî'nin *Şerhu Dîvânî'l-Mutenebbî* adlı eserinde ilk kez haşiyede basılmıştır. Takip eden baskıları ise Yasin el-Arafât, Muştâfâ es-Sekkâ ve Muhammed eş-Şettâ tarafından hazırlanmıştır.³⁸ Fransız müsteşrik Régis Blachère, Ebu't- Tayyib el-Mutenebbî hakkında Fransızca yaptığı bir çalışmada el-Bedî'î' den ve bu eserinden bahseder. Blachère bu kitabı hem tenkide tabi tutup derleme bir eser olarak özgün olmadığını ifade ederken, hem de kitabın kaynaklarının önemli eserlerden oluştuğuna işaret ederek paha biçilmez bir kitap olduğunu dile getirmektedir;³⁹

Evcu't-teharri 'an haşsiyyeti Ebi'l-'Alâ el-Ma'arrî: Yazar bu eserde Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin hayatını ve eserlerini ele almıştır. Yazar kitapta özellikle Ma'arrî'nin *Dîvânu'l-elğâz*'ının tanıtımına misaller eşliğinde kapsamlı bir şekilde yer vermiştir. Eserin baskısı İbrâhîm el-Kîlânî tarafından dört cilt halinde hazırlanmıştır.⁴⁰

Zamanın edebiyat çevrelerinde Şamlı Edîp olarak tanınan el-Bedî'î'nin edebiyat sahasında en önemli kaynaklara müracaat ederek ilmî bir metotla ve kendine has bir tenkit üslubuyla Mutenebbî, Ma'arrî ve Ebu Temmâm gibi önemli şairleri konu edinen kitapları kaleme alması onun bir edebiyat araştırmacısı olarak çağdaşlarının bir adım önüne geçmesine ve şöhretinin daha da artmasına sebep olmuştur.⁴¹ Eserlerinde serbest bir üslup kullanan el-Bedî'î, edebiyat araştırması mahiyetindeki kitaplarında ilmî nesrin tabiatı gereği açık ve net bir yazım üslubuna sahiptir. Yazdığı eserlerin başlık ve mukaddimelerinde tercih ettiği seci üslubu nedeniyle yazarın kendi dilinin ağdalı olduğunu değerlendiren eleştirmenler bulunsa da kitaplarının muhtevasına bakıldığında bunun gerçeği yansıtmadığı görülür. Zira eserlerinde incelediği mevzuları açık ve anlaşılır bir üslupla yazdığı fark edilmektedir.

3.2. Yusuf el-Bedî'î'nin Eserlerinde Üslup ve Ön Plana Çıkan Temalar

el-Bedî'î hem şiir hem nesir türünde yazmıştır. el-Bedî'î'nin nesir türü eserleri edebî şahsiyetler üzerine yazdığı kitaplar, risaleler ve karşılıklı mektuplaşmalardan oluşmaktadır. Nesir yazımında ifadelerin açık ve anlaşılır olmasına özen gösterdiği akıcı bir üslup kullanmıştır. Ayrıca bazı

³⁷ Nahle el-Hımsî, "Yûsuf el-Bedî'î".

³⁸ Nâzım Reşîd, "Fî 'edebl-'usûri'l-muteahhira", *el-Merci*, (Erişim 10 Mayıs 2024), 151-153.

³⁹ Régis Blachère, *Ebu Tayyib el-Mutenebbî: Dirâsetun fi't-târîhi'l-edebî*, çev. İbrâhîm el-Kîlânî (Dünya: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1985), 405; Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, 643-644.

⁴⁰ Bu kitapta takip edilen metodun ayrıntılı bir şekilde incelendiği makale için bk. Ali Haydar ve Ya'rub Huđar, "Menhecü Yûsuf el-Bedî'î fi kitâbi evci't-taharrî 'an haşsiyyeti Ebi'l-'Alâ el-Me'arrî", *Mecelletu Tişrîn li'd-dirâsati ve'l-buhûsi'l-ilmîyye* 27/ 1 (Haziran 2005), 193-206.

⁴¹ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, 646.

nesirleri şiirsel nesir olarak kabul edilmektedir.⁴² Şiirsel nesir tarzına ve bedî' sanatlarının kullanımına daha çok kitaplarının mukaddimelerinde rastladığımız el-Bedî'î'nin konu anlatımına geçtiğinde kullandığı dil ilmî nesir türündedir. Blachère tarafından aşırı seci kullanımı ile eleştirilen⁴³ el-Bedî'î'nin, bunu daha çok kitap isimlerinde, mukaddimelerinde ve hatime bölümlerinde uyguladığını unutmamak gerekir.

Araştırmacı olarak yazılarında ortaya koyduğu belagat, söz ustalığı ve özgünlük dolu üslup nedeniyle kendi zamanında “el-Bedî'î” (söz ustalığında eşsiz) ismi ile anılmıştır. Yazarın zamanında mektuplar önemli bir iletişim aracıydı, edipler de daha önceki edebî dönemlerde olduğu gibi uzun ve sanatlı cümlelerle mektuplarını donatırlardı. Yazarın bu yaygın temayül gereği mektuplarında uzun ve secili cümleler kullandığı görülmüştür. Özellikle tıbak, cinas, mukabele ve seci gibi bedî' sanatlarını kullanmada oldukça mahir olduğu eserlerinin mukaddimleri incelendiğinde görülebilir. el-Bedî'î'nin, *Şubhu'l-munebbî 'an hayşiyeti'l-Mutenebbî* eserindeki mukaddimenin girişinde yer alan ifadeler bu duruma güzel bir misaldir:

"سُبْحَانَ الَّذِي زَيْنَ رِيَاضِ الْفَضَائِلِ بِأَزْهَرِ الْأَدَبِ الْعُضْ، وَفَضَلَ بَعْضَ عِبَادِهِ بِاِقْتِنَاءِ الْمَأْتَرِ عَلَى بَعْضٍ. نَحْمَدُهُ عَلَى تَرَائِمِ آلَائِهِ، وَنَشْكُرُهُ عَلَى تَرَادُفِ نِعْمَائِهِ، وَنُصَلِّي عَلَى أَفْضَلِ مَخْلُوقَاتِهِ، الْمُرْسَلِ رَحْمَةً لِلْعِبَادِ، وَأَفْصَحَ مِنْ نَطْقِ الْبِضَادِ، وَاعْتَرَفَ بِسِحْرِ بِلَاغَتِهِ كُلُّ مَنْ وَافَقَ وَضَادَ. وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ بِبَيِّعِ الْحِكْمِ، وَمَصَابِيحِ الظُّلْمِ."⁴⁴

“Fazilet bahçelerini canlı edebiyat çiçekleriyle süsleyen, kullarından bazılarını meziyetler edinme konusunda diğerlerinden üstün kılan Yüce Allah'ı tesbih ederiz. Nimetlerinin bolluğuna hamd eder, lütuflarının ardı ardına gelmesine şükreder, yaratılmışların en erdemlisi, kullara rahmet olarak gönderilen, Ehl-i Dâd (Araplar)'ın en güzel konuşanı ve belagatının büyüleyiciliğini dost düşman herkesin kabul ettiği Hz. Muhammed(s.a.s.)'e, âline ve hikmetin pınarları, zulmetin nurları olan ashâbına salat ve selam göndeririz.”

el-Bedî'î eserlerindeki başlıklarda bedî' sanatlarını kullanarak süslü ifadelerle yer vermiştir. Eserlerinin giriş ve sonuç kısımlarında şiirseliği ağır basan edebî bir nesir kullanmıştır. Yazdıkları incelendiğinde zamanına göre usta ve üretken bir üsluba sahip olan yazar için, yazı yazma eyleminin üzerine titizlikle eğildiği çoşkulu bir edebî üretim deneyimi olduğu görülür. Sa'd Cebbâr Meştet ve R'ad Cubeyr Ni'me, edibin söz sanatlarında ustalaşmasına iyi bir hitabeti, belagati ve kompozisyonel yazıyı gerektirmesi nedeniyle Musul kadılığı görevinin katkıda bulunduğunu ifade eder.⁴⁵

el-Bedî'î, eserlerinin girişlerinde kullandığı ve risalelerinde ve mektuplarında tekrarladığı bilgiler sunmaktadır. Nesrinde, yer yer ele aldığı konuyla uyumlu olan bazı şiirlere de yer verir.

el-Bedî'î eserlerine konu olan şairler ve eserleri hakkında bilgiler sunmakla yetinmez onlarla ilgili edebî ve eleştirel niteliğe sahip olan gözlem ve yorumlarını da dile getirir. Yazar kendinden önceki devirlerde edebî zevk ve incelikte zirveye ulaşmış mektup yazma sanatını devam ettirerek ustalıklı seci kullanımıyla bu sanatın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Bedî'î'nin şiirleri nesir türü eserlerine nazaran daha azdır. Şiirlerinin çoğu kıt'a ve bentlerden oluştuğu için birçok eserinde nazımdan ziyade nesre dayanmıştır. Yazar, çoğu klasik kaside ve gazel

⁴² Sa'd Cebbâr Meştet ve R'ad Cubeyr Ni'me, “el-Muncizu'l-ibdâi li Yûsuf el-Bedî'î ve kıymetuhu'l-'edebiyye”, *Mecelletu Merkezi'd-Dirâsât-i'l-Kûfe* 70/ 2 (Eylül 2023), 333-361.

⁴³ Blachère, *Ebû Tayyib el-Mutenebbî*, 405.

⁴⁴ Yûsuf el-Bedî'î, *Şubhu'l-munebbî 'an hayşiyeti'l-Mutenebbî*, thk. Muştafâ es-Sekkâ, Muḥammed eş-Şettâ. (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1963),16.

⁴⁵ Sa'd Cebbâr Meştet - R'ad Cubeyr Ni'me, “el-Muncizu'l-ibdâi li Yûsuf el-Bedî'î”, 334-335.

türünde olan şiirlerinde daha ziyade medih, itizar ve tasvir temalarına yer vermiştir. Şiirlerinde mecaz, teşbih ve istiare gibi çeşitli edebî sanatlar kullanmıştır. Bu sanatları özgün ve ustaca kullanımı ile ön plana çıkıştır.⁴⁶

Cahiliye dönemi Arap edebiyatında formunu bulan klasik Arap şiiri üç ana bölümden oluşur. Bu bölümlerden nesîb/teşbîb kısmı sevgiliyi anma, harabelerde ve terkedilmiş mekanlarda durup ağlayarak sevgiliye duyulan özlemi ifade etme kısmı olarak başta yer alır. Daha sonra şairin yolculuklarını ve karşılaştığı zorlukları anlattığı, binek hayvanlarını veya savaş aletlerini anlattığı tasvir bölümü gelir. Üçüncü bölüm ise kasidenin ana teması işlenir. Bu ana tema medih, fahr, itizar, hiciv, fahr gibi konular olur. Kasideler iki mısradan oluşan beyitler halinde yazılır ve ikinci mısralar aynı kafiye üzere gelir. Kasidenin uzunluğu 30 ila 120 beyit arasında değişmekle birlikte, bazı örnekler 700 beyte kadar ulaşmıştır.

İslami dönemle birlikte kasidenin ana konuları yön değiştirmiş, Allah'a iman, Hz. Peygamber'e methiye ve Allah yolunda cihad etmek gibi diğer dini konular ön plana çıkmıştır. Zaman içerisinde gelenek muhafaza edilmekle birlikte bu temel konuların diğer iki bölüm olmadan şiirin tek konusunu oluşturduğu da olmuştur.⁴⁷ Câhiliye döneminde *Nâbiga ez-Zubyânî* (605), *Sadru'l-İslâm*'da *Ka'b b. Zühayr* (24/645) ve *Hassân b. Sâbit* (54/674), Emevîler'de *el-Ahṭal* (92/710) ve *Ferzdağ* (114/732), Abbâsîler'de *Ebû Nüvâs* (198/813), *Mutenebbî* (354/965) ve *Buhturî* (284/897) medih şiirleriyle ön planda çıkan şairlerden bazılarıdır.⁴⁸ Kısa beyitler yazmakta mahir olan el-Bedî'î'nin çeşitli kaynaklara dağılmış şekilde çok sayıda şiiri vardır. Muḥibbî'nin, el-Bedî'î'nin şiirlerinin bir kısmını *Nefḥatu'r-reyhâne* kitabında zikrettiğini ifade edilmişti. Ancak bunların bir divanda toplanıp toplanmadığı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır. Yazarın Şeyhi, en-Necm el-Ḥalfâvî için yazdığı medih türündeki şiiri klasik Arap şiirinin ana temalarından olan medih türünün Osmanlı dönemi Arap edebiyatında da varlığını sürdürdüğüne dair güzel bir örnektir. Bu şiirden bir kesit şöyledir:

"رَوِيْدًا هُوَ الْوَجْدُ الَّذِي جَلَّ بَارِحَهُ
إِمَامٌ أَطَاعَتْهُ الْبَلَاغَةُ مَا رَقِيَ
تَعَدَّ الْحَصَى، وَاللَّيْلُ تَحْصَى نَجْوَمَهُ
فَقَدَّ بَعْدَتْ عَمَّنْ أَحَبَّ مَطَارِحَهُ
ذُرًّا مَنِيْرًا إِلَّا وَكَانَتْ تَصَافِحَهُ
وَلَمْ يَحْصِ جِزَاءً مِنْ سَجَايَاهُ مَا دَحَهُ"⁴⁹

"Ağır ol (Ey Gönlüm), bu öyle muhabbet ki derdi dorukta
Ayrı düştüm sevdiğimin yaşadığı yerlerden zira.

O, belâgatın, emrine itaat ettiği bir önderdi,
Kürsüden her hitabında belagatle el eleydi.

Çakıl taşları sayılır, gecenin yıldızları da hesaba gelir,
Ama onu öven, meziyetlerinin birazını dahi saymaktan acizdir."

⁴⁶ Sa'd Cebbâr Meştet - R'ad Cubeyr Ni'me, "el-Muncizu'l-ibdâi li Yûsuf el-Bedî'î", 334-335.

⁴⁷ Arap edebiyatında kasidenin yapısı ve gelişimi için bkz. Hüseyin Elmalı, "Kaside," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562-563.

⁴⁸ Hudâ et-Temîmî, *el-Edebu'l-arabî 'abre'l-'usûr* (Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2015), 58, 62,123.

⁴⁹ Muḥibbî, *Ḥulâsatu'l-'eşer*, 4: 510; Nahle el-Ḥımsî, "Yusuf el-Bedî'î".

el-Bedîî'nin kitaplarında zikrettiği şair ve edebiyatçıların eserleriyle ilgili edebî ve eleştirel bir şekilde kaydedilmiş notlar ve yorumlar da bulunduğu zikredilmişti. Yazar bu yorumlarında, Ebû Temmâm, Ma'arrî, Mutenebbî gibi ediplerden alıntılıdığı şiir ve nesir metinlerini ustaca analiz etmiştir.⁵⁰ Onun klasik Arap edebiyatının zirvelerdeki eserleri ile meşgul olması kendisinin telif ettiği eserlerde sağlam ve fasih bir dil sergilemesine etki ettiği düşünülmektedir. Diğer yandan bu analizler onun şair, edebiyat araştırmacısı kimliklerine bir de edebî eleştirmen kimliğini ekler. el-Bedîî bütün bu kimlik özellikleriyle yaşadığı yüzyılın ilmî entelektüel yapısı ile edebiyatçı profilinin sahip olduğu nitelikli düzeyi temsil etmektedir. Bütün bunlardan, bu dönemde Arap edebiyatının önceki edebî müktesebatının geliştirildiği ve önceki dönemlere ait temaların güncel olarak bizzat icra edildiği anlaşılmaktadır.

3.3. Ebû Ma'tûk Şihâbuddîn el-Mûsevî

17.yy. Arap şairleri arasında yer alan Ebû Ma'tûk' un tam adı Şihâbuddîn b. Sa'îd el-Mûsevî el-Huveyzî'dir.⁵¹ Ebû Ma'tûk'un doğum tarihine dair bilgi bulunmamakla birlikte, doğum yerine işaret etmek üzere ismine, Irak'ta Vâsıt şehrinin doğusunda bulunan el-Havz köyüne nispetle "el-Huveyzî" ifadesi de eklenmiştir.⁵²

Ailesi ve hayatı hakkında bilgiler kısıtlı olmakla birlikte yoksul bir hayat geçirdiği ve maddi durumunun ilerleyen yaşlarında düzeldiği kaynaklarda zikredilmektedir.⁵³ Divanında geçen bilgilere göre en az iki oğlu vardır. Basra'da yetişen Ebû Ma'tûk, gençliğinde bu şehirdeki ilim, edebiyat ve meşk meclislerine katılarak zamanın edebiyat ustalarından istifade etmiştir. İrticali olarak başka şairlerle karşılıklı şiir yarıştıran şairin şöhreti Basra dışına taşmıştır.⁵⁴ Medih türü şiirleriyle ünlenen Ebû Ma'tûk, Mûsevî ve 'Abdulmatlab el-Hayderî aileleri için hayatı boyunca medh şiiri yazmıştır. Fakir bir yaşam sürdüren Ebû Ma'tûk, el-Huveyze Hükümdarı es-Seyyid 'Alî Hân için medh yazmaya başladığında hükümdar kendisine hediyeler vermiş ve bunu sürdürmüştür. Bu durum, şairi Basra'dan uzaklaşmamaya teşvik etmiş, sadece Hac yolculuğuna çıkmış ve bazı İran şehirlerine seyahat etmiştir.⁵⁵

Ebû Ma'tûk, şiirlerini bir divanda toplamaya karar verdiği sıralarda felç olmuştur. Ancak hafızası zarar görmediği için en büyük oğlu Ma'tûk b. Şihâbiddîn el-Mûsevî'ye şiirlerini kaydettirmiştir. Ebû Ma'tûk, tarihlerde ihtilaf olsa da 14 Şevval 1087 /20 Aralık 1676'da 62 yaşında iken vefat etmiştir.⁵⁶

3.4. Ebû Ma'tûk'un Şiirlerinde Üslup ve Ön Plana Çıkan Temalar

Ebû Ma'tûk 'a ait olan tek eser bir şiir divanıdır. Ebû Ma'tûk felç geçirinca şiirlerini oğluna yazdırmış ancak bütün şiirlerinin bir divanda toplanması vefatından sonra gerçekleşmiştir. es-Seyyîd 'Alî Hân, Ebû Ma'tûk'un oğlunu bu divanı tedvin etmeye teşvik etmiş ve divanı yazmak Ma'tûk bin Şihâbiddîn el-Mûsevî'ye⁵⁷ nasip olmuştur. Belki de bu nedenle divan, edebiyat çevrelerinde "Dîvân-ı İbn Ma'tûk" olarak

⁵⁰ Sa'd Cebbâr Meştet - R'ad Cubeyr Ni'me, "el-Muncizu'l-ibdâî li Yûsuf el-Bedîî", 337.

⁵¹ Ömer Rıdâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muelliîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ty.), 4/308; 5/109.

⁵² el-Havz hakkında bilgi için bk. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1995), 2/318.

⁵³ Ömer Mûsâ Bâşâ. *Târîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 359.

⁵⁴ Ömer Mûsâ Bâşâ. *Târîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 359.

⁵⁵ Ömer Mûsâ Bâşâ. *Târîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 362.

⁵⁶ Zeyneb 'Abdülkerim, "Dirâse tahlîliyye li-nemâzic ş'iyye min ş'i'ri İbn Ma'tûk el-Mûsevî", *Mecelletu't-terbiyeti'l-esâsiyye li'l-'ulûmi't-terbeviyye ve'l-insâniyye- Câmiatu Bâbil* 20, (Nisân 2015), 43.

⁵⁷ Şihâbuddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ ve hâtime'ti'l-fusahâ Şihâbiddîn el-Mûsevî el-Ma'rûf bi İbn Ma'tûk*, (Beyrût: el-Matba'atu'l-'Edebiyye, 1885),4.

meşhur olmuştur.⁵⁸ Muhsin el-Emîn *A'yânü's-Şî'a* eserinde divanın ilk önce *Dîvân-ı Ebî Ma'tûk* olarak isimlendirilmiş olabileceği, daha sonra dile daha kolay geldiği için *Dîvân-ı İbn Ma'tûk* şeklinde sehven yayılmış olabileceği ihtimali üzerinde durur. Mûsâ Paşa ise Ebû Ma'tûk'tan önce yaşamış olan ve İbn Ma'tûk olarak bilinen Mısırlı şair Muhammed b. Muhammed'in (öl.707/1307) yayınlanmamış bir divanı bulunduğundan ve eserin bu şaire nispet edilmesinden böyle bir karışıklığın husule geldiğini ifade eder. Şairin soy ağacında Ma'tûk ismine rastlanmadığı için oğlu Ma'tûk'a nisbetle Ebû Ma'tûk isminin sıhhati üzerinde durur. Ayrıca divanın başlığında yer alan *el-Ma 'ruf bi İbn Ma'tûk* ifadesi ismin aslına değil şöhret bulmuş, bilinen şekline işaret etmektedir. Bu nedenle divanın da *Dîvân-ı Ebî Ma'tûk* olarak kabul edilmesi gerekir.⁵⁹

Ma'tûk b. Şihâbüddîn el-Mûsevî, divanı telif ederken şiirlerin mevsukiyeti hakkında da yer yer yorum yapmış, bazı şiirlerin babasına nisbet edildiğini ancak kendisinin bizzat babasından duymadığını, bazı şiirlerin de bir kısım beyitlerini babasından dinlediğini devamını ise babasına ait müsveddelerde bulup tamamladığını ifade etmiştir.⁶⁰ Ebû Ma'tûk'un iki yüz kırk sayfadan oluşan bu divanı, Osmanlı dönemi Arap şiirinin durumunu yansıtan en güzide eserlerden biri olarak kabul görmüştür.

Ma'tûk b. Şihâbüddîn el-Mûsevî, babasının şiirlerini divanda '*medihler, mersiyeler ve çeşitli konular*' başlıkları altında üç bölüm olarak tasnif etmiştir.⁶¹ Şairin methiyeleri, Hz. Peygamber'e⁶² ve Hz. Ali'ye⁶³ yazdıkları, hükümdarlar ile yöneticiler için yazdıkları ve genel methiyeler olmak üzere üçe ayrılır.⁶⁴

Ebû Ma'tûk'un şiirlerinin ana mihrini medih oluşturmakla beraber klasik Arap kasidesinin yapısal planına bağlı olarak bu medih şiirlerinin arasında nesib, gazel, hamriyat türleri de bulunmaktadır. Şairin bazı kasidelerinde bu bölümleri atlayarak doğrudan medhe geçtiği de olmuştur. Şair, nesib ve hamriyyata yer verdiğinde Arap milletinin üstün yönlerine, meşhur olaylarına da değinmiştir. Bununla birlikte Arap kadınına nesib bölümünde güzelliği, asilliği ve ulaşılmazlığı ile tasvir etmiştir. Zamanının yaygın Arap şiir kültüründe böyle bir yönelim olmadığı halde bu temaları işlemesi şairi çağdaşlarından ayırt eden bir özelliktir.⁶⁵

Ebû Ma'tûk'un Hz. Peygamber'i medih için, Hac yolculuğu esnasında nazmettiği iki kasidesi vardır. Bu kasidelerin biri yetmiş beş beyitten, diğeri ise yüz yedi beyitten oluşmaktadır. Bu kasidelerde şair Hz. Peygamber'in özelliklerinden, nübüvvet vazifesinden, mücadelesinden ve mucizelerinden bahseder. Hz. Peygamber methiyeleri bu dönem şairlerinin özel olarak rağbet gösterdiği bir türdür. Bu yüzden o dönemde yazılan Hz. Peygamber Methiyeleri arasında benzerlik bulunabilir.⁶⁶ Bu manada şairin nazmettiği methiyelerin kendine has üslupları mahfuz olmakla beraber, nebevî methiye alanındaki en meşhur iki kasideden biri olan İmam Bûsîrî'nin (öl.695/1296) *Kasîde-i Bürde*'si ile vezin ile bazı terkipler bakımından benzerdir. Şairin divanının başında yer alan ilk nebevî methiyesinden bir kesit şöyledir.

⁵⁸Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Mu'âsir, 1979), 7/352.

⁵⁹ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî el-'asru'l-Osmânî*, 364; Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şî'a*, 7/353; Ayrıca divanın kapak sayfası için bk. Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*.

⁶⁰ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*, 48.

⁶¹ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*, 4-5.

⁶² Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*, 6-16.

⁶³ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*, 16-19.

⁶⁴ Şairin yöneticilere yazdığı methiyeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mohammad Mohammadi, *Osmanlı dönemi Arap şairlerinden Şihâbüddîn İbn Ma'tûk el- Hıvezi ve Şiiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 81-125.

⁶⁵ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânü Tîrâzi'l-buleğâ*, 138-139.

⁶⁶ Konu hakkında ayrıntılı bir inceleme için bk. Mehmet Mesut Ergin, "Osmanlı Dönemi Arap Şiirinde Peygamber Methiyeleri (1517-1798)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (Mayıs 2007), 119-136.

" لم ألقَ قَبْلَ العِشْقِ ناراً أحرقت
 خَيْرَ النَّبِيِّينَ الَّذِي نَطَقَتْ بِهِ أَلْ
 كَهْفُ الْوَرَى غَيْثُ الصَّرِيخِ مَعَاذَهُ
 الْمُنْطِقُ الصَّخْرِ الْأَصَمُّ بِكْفِهِ
 لَطْفُ الْإِلَهِ وَسُرُّ حِكْمَتِهِ الَّذِي
 بَشَرًا وَحُبَّ الْمُصْطَفَى بِنَجَانِهِ
 تَوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلِ قَبْلَ أَوَانِهِ
 وَكَفَيْهِ لُنْجَدَاتِهِ وَحِصْنُ أَمَانِهِ
 وَالْمَخْرَسُ الْبُلْغَاءِ فِي تَبْيَانِهِ
 قَدْ ضَاقَ صَدْرُ الْغَيْثِ عَنِ كِتْمَانِهِ"⁶⁷

"Bu denli insanı yakan başka bir ateş görmedim, aşktan önce,
 (Hz. Muhammed) Mustafâ'nın (s.a.s.) sevgisi varken insanın kalbinde.

O ki peygamberlerin en hayırlısı
 Tevrat'ın ve İncil'in, önceden müjdelediği.

O, insanların sığınağı, imdâd edenlerin rahmet yağmuru ve korunağı,
 Belaya uğrayanların kurtuluşa erme kefilisi, emniyetlerinin kalesi.

O, eliyle sağır kayayı konuştuuran,
 Beyanıyla usta hatipleri dilsiz kılan.

O, Allah'ın lütfudur, hikmetinin sırrıdır,
 Rahmet yağmurunun göğsü daralmıştır o sırrı saklamaktan."

Ebû Ma'tûk'un Hz. Ali için nazmettiği methiye ise yetmiş dört beyitten oluşmaktadır.⁶⁸ Hz. Peygamber ve Hz. Ali methiyeleri dışında şairin divanının büyük bir kısmı, yaşadığı şehrin yöneticileri için nazmettiği nesîb ve hamriyyât bölümlerinin de bulunduğu uzun medihlerden oluşur. Divanda bulunan kırk beş medihi yöneticiler için nazmetmiştir. Bunlardan otuzu zamanının yöneticilerinden olan es-Seyyid 'Alî Hân için söylenmiştir.

Divanın ikinci bölümünü oluşturan mersiye kısmında ilki Hz. Hüseyin, diğer üçü yöneticiler için söylenmiş toplam dört mersiye vardır. Bu bölümdeki en uzun mersiye ise Hz. Hüseyin için yazılmış olandır. Bu mersiye'nin ilk beyitleri şu şekildedir:

"هَلْ الْمَحْرَمُ فَاسْتَهْلَ مَكْبَرًا
 وَأَنْظُرُ بِغَرْتِهِ الْمَلَالُ إِذَا أَنْجَلِي
 وَأَقْطَفُ ثَمَارَ الْحَزَنِ مِنْ عَرَجُونِ
 وَأَنْسُ الْعَقِيقَ وَأَنْسُ حَبْرَانَ النَّقَا
 وَأَخْلَعُ شِعَارَ الصَّبْرِ مِنْكَ وَزَرَ مِنْ
 وَأَنْتَرُ بِهِ دَرَرَ الدَّمْعِ عَلَى الثَّرَى
 مَسْتَرْجِعًا مَتَفَجِّعًا مَتَفَكَّرًا
 وَأَنْحَرُ بِخَنْجَرِهِ بِمَقْلَتِكَ الْكَرَى
 وَأَذْكَرُ لَنَا خَيْرَ الصَّفُوفِ وَمَا جَرَى
 خَلَعَ السَّقَامِ عَلَيْكَ ثَوْبًا أَصْفَرًا"⁶⁹

⁶⁷ Şihâbuddîn el-Mûsevî, Dîvânü Tîrâzi'l-bulegâ, 8.

⁶⁸ Şihâbuddîn el-Mûsevî, Dîvânü Tîrâzi'l-bulegâ, 16-19.

⁶⁹ Şihâbuddîn el-Mûsevî, Dîvânü Tîrâzi'l-bulegâ, 212.

“Muharrem Ayı geldi... Haydi yükselt tekbirleri,
Toprağa serp göz yaşından incileri.
Bak hilale ilk görüldüğünde,
Yakarır, yakınır ve düşünür bir halde.

Hüzün meyvelerini kopar dalından,
Hançeriyle uykuyu kes gözlerinden.

Akiki unut, unut Neka'daki komşuları,
Anlat bize savaş saflarında olanları.

Çıkar üzerinden sabır elbisesini
Ve üzerine ilikle sarı keder giysisini.”

Ebû Ma'tûk'un şiir divanının üçüncü bölümü ise farklı konulardaki şiirler ile Bereket b. Mansûr Hân'a ithaf ettiği beş bölümden müteşekkil ve divanda bend olarak isimlendirilen şiir ile nesir arasında bir kısım vardır. Ebû Ma'tûk, Arap edebiyatında bend ifadesini kullanan ilk şair olarak bilinmektedir. Bend türünün Arap edebiyatına Farsça'dan geçmiş olduğu bilinmekle birlikte Ebû Ma'tûk'tan daha önce bu şekilde edebî bir tür ortaya koyan başka şaire rastlanmamıştır. Ebû Ma'tûk'un kullanımından sonra şairler onu takip etmiş ve bendler daha çok dini, tasavvufi ve felsefi konuları ele alan bir tür olarak Arap şiirinde yerini almıştır.⁷⁰

Muştafâ Sâdik er-Râfi'î bu türü, mucidi bilinmeyen şiirsel bir nesir türü (kasîdetu'n-nesr) olarak tanımlarken, bend türüne ilk kez Ebû Ma'tûk'un divanında rastlandığını da ifade eder. İbrâhîm Dibâcî ve Âdil Haydâri ise Ebû Ma'tûk'un bendleri üzerine yazdıkları makalede, şairin modern dönemde ortaya çıkmış olan serbest şiir (eş-şi'ru'l-hurr, şi'ru't-tef'ile) türünün ilk tohumlarını attığını ve sonraki serbest şiirlerin onun açtığı yolda ilerleyerek ortaya çıktığını ifade ederler. Ebû Ma'tûk'un bendleri incelendiğinde remel ve hezec bahrinin tef'ilelerinin kullanılması ve bendlerdeki kısa cümlelerin sonunda kafiye bulunması bakımından kasîdetu'n-nesr'den ziyade eş-şi'ru'l-hurre daha yakın bir yapıda olduğu söylenebilir.⁷¹

Şair birinci bendde, insanları gökyüzünde Allah'ın varlığına işaret eden ayetlerin üzerine düşünmeye ve gaflet uykusundan uyanmaya davet eder. İkinci bendde yeryüzündeki yaratılışın farklılık ve çeşitliliği üzerine düşünmeye teşvik ederken bu farklılığın ve çeşitliliğin aslında tevhide götüren işaretler olduğundan söz eder. Üçüncü bende insanlığa rehber olarak peygamberlerin gönderilmesinin ilahi bir lütuf olduğundan, Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'ye ve diğer önde gelenlere vasiyetinden bahseder. Üçüncü ve dördüncü benlerde de Bereket Hân'a medihte bulunur.⁷² Ebû Ma'tûk'un yazdığı bendlerden ilkinden bir kesit şu şekildedir:

⁷⁰ Arapça bendlerin özellikleri şöyledir: Genellikle hezec ve remel bahrinin tef'ileleri kullanılır. Bir bendde bu iki bahrin tef'ileleri karışık olarak da kullanılabilir. Bend birkaç bölümden, kısa cümlelerden ve fasıllardan oluşabilir. Bu kısımların hepsi bütünsel bir manaya işaret eder. Arapça bendlerde Arap şiirindeki gazel, medih, mersiye, fahr, hiciv, inanç ve siyaset gibi temaların hepsi bulunabilir. Bendlerde cümle sonundaki kelimeler arasında bir veya daha fazla harfle kafiye sağlanmış olabilir. bk. İbrâhîm Dibâcî - Âdil Haydâri, "Şi'ru'l-bendi'l-'Arabî 'inde Ebû Ma'tuk al-Ḥuveyzî", *The Islamic University College Journal* 48 (Temmuz 2018), 92.

⁷¹ Şihâbuddîn el-Mûsevî, *Dîvânu Ẓirâzi'l-bulegâ*, 228-231.

⁷² Şihâbuddîn el-Mûsevî, *Dîvânu Ẓirâzi'l-bulegâ*, 228-231.

"أَيُّهَا الرَّاقِدُ فِي الظُّلْمَةِ، نَبْ طَرْفِ الفِكْرَةِ، مِنْ رَقْدَةِ الغَفْلَةِ، وَانظُرْ أَثْرَ القُدْرَةِ، وَأَجَلْ غَلَسَ الحَيْرَةِ، فِي فَجْرِ سِنِي الحَيْرَةِ، وَارْنِ إِلَى الفَلَكِ الأَطْلَسِ وَالعَرْشِ، وَمَا فِيهِ مِنْ النَّقْشِ، وَهَذَا الأَفَقُ الأَدْكُنْ، فِي ذَا الصَّنْعِ المِتْقِنِ، وَالسَّبْعِ السَّمَاوَاتِ، فَفِي ذَلِكَ آيَاتٌ، هُدَى تَكْشِفُ عَنْ صِحْحَةِ إِبْتَاتِ إلهِ، كَشَفَتْ قُدْرَتَهُ عَنْ غُرْرِ الصُّبْحِ، وَارْحَتْ طَرْرَ النَّجْحِ عَلَى نَحْرِ ضِيَاءِهِ." 73

"Ey Karanlıkta uyuyan! Uyandır düşüncenin gözlerini gaflet uykusundan. Kudretin eserine bak. Hayretin karanlığından, bilginin şafağında kurtul. Ve parlak yıldızlı göğe, arşa ve oradaki nakışlara, sağlam işçilikle yapılmış bu siyah ufka ve yedi semaya bak. Zira bunda yol gösterici olarak bir yaratıcının varlığının ispatına götüren işaretlet vardır."

Ebû Ma'tûk'un medih ve mersiye türlerinin yanı sıra zühd, hikmet, şikayet ve ihvâniyyât türüne dahil edilebilecek sosyal içerikli şiirleri de mevcuttur.⁷⁴ Ebû Ma'tûk için şairlerin ve edebiyatçıların ifade özgürlüğü önemlidir. Edebiyatçıların insanlığın müşterek değerlerine sahip çıkmak, bu değerleri savunmak, korumak ve haksızlıklara karşı konumlanmak için özgür bir şekilde düşüncelerini ne pahasına olursa olsun ifade etmeleri gerekliliğine şu beyitlerde açıkça işaret etmiştir.

"عَتَبِي عَلَى هَذَا الزَّمَانِ مَطْوَلٌ
هِيَ هَاتِ أَنْ أَلْفَاهُ وَهُوَ مَسَالِمِي
يَفْضِي إِلَى الإِطْنَابِ شَرَحُ بِيَانِهِ
إِنَّ الأَدِيبَ الحُرَّ حَرْبُ زَمَانِهِ." 75

"Bu zamana olan sitemim uzadıkça uzar,
Açıklaması, uzun sözleri gerektirir.

Onunla barış içinde olmam oldukça zordur,
Çünkü özgür bir edip, zamanının savaşçısıdır."

Ebû Ma'tûk, şiirinde klasik kaside tarzını muhafaza etmekle birlikte zamanında Mısır ve Şam bölgelerindeki şiir nazmetme üsluplarından uzak durmuş ve geriye içerik açısından kendine has özelliklere sahip bir şiir külliyatı bırakmıştır. Şairin seyahat etmeyi fazla tercih etmemesi, şiirlerinin dış etkilere uzak kalmasına ve böylece özgün bir tarz geliştirmesine imkân sağlamış olabilir.

Ebû Ma'tûk, şairliğinin yanı sıra edebî zevki gelişmiş bir edebiyatçı idi. Yazılan şiirleri tenkid eder ve kendisine cevap verilmesini de önerirdi.⁷⁶

Ebû Ma'tûk'un şiirleri güçlü bir üsluba sahiptir. Şiirlerinde anlaşılması güç ve kapalı ibarelerden ve nadir kelimelerin kullanımından kaçınmış, bediî sanatların manayı geride bırakacak şekilde yoğun kullanımından uzak durmuştur. Medih ve mersiye şiirlerinde klasik Arap kasidesine özellikle Abbasi dönemi şiir üslubuna bağlı kalmıştır. Şiirlerinde güçlü ve etkileyici bir üslup vardır. Zira oğlu Ma'tûk b. Şihâbüddîn el-Mûsevî, derlediği şiir divanının mukaddimesinde babasının şiirlerini duyan alim ve fazıl kimselerin şiirlere hayranlık duyarak daha önce böyle şiirler duymadıklarını, bu şiirlerdeki üslup ve ibarelerin olağanüstü olduğunu ifade ettiklerinden bahseder.⁷⁷ Ebû Ma'tûk, Osmanlı dönemi Arap şairleri arasında ön plana çıkan ve kendine özgü şiirler yazan bir şair olarak değerlendirilmektedir. Klasik Arap şiirinin 17. yy.'daki sesi olmakla birlikte bend türünün öncülüğünü yaparak modern Arap serbest şiirine hazırlayıcı bir katkı sunmuştur. Osmanlı devrinde Irak bölgesindeki edebî çevre ve şiir kültürü açısından öncü bir edebî şahsiyettir.

⁷³ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânu Ẓirâzi'l-bulegâ*, 207.

⁷⁴ Şiir türlerinin sayısal verileri için bk. Mohammadi, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihâbüddîn İbn Matuk*, 68-69.

⁷⁵ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânu Ẓirâzi'l-bulegâ*, 7.

⁷⁶ Ömer Mûsâ Bâşâ, *Târîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 368.

⁷⁷ Şihâbüddîn el-Mûsevî, *Dîvânu tirâzi'l-bulegâ*, 6.

Ebû Ma'tûk'un edebî kişiliğindeki bu özellikler Arap edebiyatının Osmanlı döneminde kesintiye uğramadan, geleneği devam ettirerek ve aynı zamanda yeni türlerin gelişmesini de içinde barındırarak edebî süreklilik içinde var olduğunun göstergesidir.

Sonuç

Osmanlı Dönemi, Arap edebiyatının sekteye uğradığı bir dönem olmayıp kendisinden önceki edebî dönemlerin devamı olan, şiirde ve nesirde klasik türlerin çağın içeriği ile güncellenerek sürdürüldüğü, şekle dayalı yeni nazım türlerinin eklendiği, şairlerin ve edebiyatçıların edebî faaliyetlerini tüm canlılığıyla sürdürdüğü, edebiyatın doğal bir akış içinde var olduğu bir dönemdir.

Osmanlı dönemi Arap edebiyatının önde gelen edebiyatçılarından olan Yûsuf el-Bedî ve Ebû Ma'tûk'un sahip olduğu edebî zevk, tenkit yeteneği ve şair kimlikleri hem onları yetiştiren edebî ve kültürel çevreye, hem de kendilerinin hitap ettikleri ve katkı sundukları canlı bir entelektüel ortamın varlığına işaret etmektedir. el-Bedî ve Ebû Ma'tûk'un şiirlerinde klasik kasideyi ve klasik kasidenin temalarını, yaşadıkları zamana uygun şekilde işlemeleri, Arap edebiyatının zengin şiir mirasının bu dönemde nesilden nesile aktararak yaşatıldığını göstermektedir. Yûsuf el-Bedî'nin edebiyatçı ve şair olmasının yanı sıra araştırmacı kimliğiyle ortaya koyduğu edebî sahadaki ilmî eserlerinin modern dönem araştırmalarına kaynaklık ettiği tespit edilmiştir.

el-Bedî'nin ve Ebû Ma'tûk'un şiirlerinde olduğu gibi Osmanlı dönemi Arap şairlerinin şiirlerinde klasik kasideye bağlı kalarak gazel, medih, mersiye gibi geleneksel temaları işlemelerinin taklitçilik olarak görülmesi, bu edebî birikimin objektif bir şekilde değerlendirilmesine engel teşkil eder. Edebî süreklilik ve çeşitlilik olgusuna göre aynı temaların farklı zamanlarda farklı edebiyatçıları tarafından kullanılması okuyucuya farklı ve zengin bakış açıları sunar. Bu, edebî türlerin gelişimini ve birbiri ile bağlantılı aşamalarını bütünlük içinde kavramaya yardımcı olur.

Osmanlı dönemi Arap edebiyatının diğer dönemler içerisindeki yeri ve önemi, yapılan araştırmaların yeterli düzeyde olmaması ve edebî eserlerin pek çoğunun yazma eser halinde bulunması nedeniyle henüz bütünsel bir bakış açısıyla tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu dönemde yaşamış Arap edebiyatçıları ve eserleri hakkında daha fazla araştırma yapıldığında dönemle ilgili edebî süreklilik, zenginlik ve çeşitlilik konusunda daha bütüncül bir bakış açısı kazanabileceğimiz önemli bulgulara ulaşılabileceği ön görülmektedir.

Kaynakça

- 'Ali Hâşimî ve Ya'rub Hâşimî. "Menhecu Yûsuf el-Bedî fî kitâbi evci't-taharrî 'an hâşimiyeti Ebi'l-'Alâ' el-Me'arrî", *Mecelletu Tişrîn li'd-dirâsâti ve'l-buhûşî'l-ilmîyye* 27/ 1 (Haziran 2005),193-206.
- Âmir, Beşir. *Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Arapça Şiir Yazarı Türk Şairleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984.
- Blachère, Régis . *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*. çev. İbrâhîm el-Kîlânî. Dimaşq: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Blachère, Régis . *Ebû Tayyib el-Mutenebbî dirâsetun fi't-târîhi'l-edebî*, çev. İbrâhîm el-Kîlânî. Dimaşq: Dâru'l-Fikr,2. Basım, 1985.
- Bolat, Eren – Gülüştür, Erol."The Romance of Horn ve Beowulf Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *International Journal of Language Academy* 23 (2018), 65-72. <https://doi.org/10.18033/ijla.3937>.

- Carlo Alfonso Nallino. *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye mine'l-Câhiliyye hattâ 'asri Benî Umeyye*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1970.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şâm Bölgesi)*. Erzurum: Fenomen, 2015.
- Demirayak, Kenan. "Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler." *Şarkiyat Mecmuası* 26 (Nisan 2016), 31-62.
- Ekinci, İsmail. *Tasavvuf Şairi Nablûsî ve Şiirleri*. Ankara: İksad Publications, 2020.
- Elmalı, Hüseyin. "Kaside". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/562-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Emecen, Feridun. "Ridâniye Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ergin, Mehmet Mesut. *İbnu'n-Nahhâs el-Halebî ve Şiirleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Ergin, Mehmet Mesut. "Osmanlı Dönemi Arap Şiirinde Peygamber Methiyeleri (1517-1798)", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (Mayıs 2007), 119-136.
- Emin, Asuman ve Şükran Fazlıoğlu. "Tarihi Dönemlendirmenin Öznel Niteliği ve Arap Edebiyatı Tarihine Yansımaları", *Istanbul Journal of Arabic Studies* 6/2 (Aralık 2023), 119-42. <https://doi.org/10.51802/istanbuljas.1347910>.
- Eyüp Sabri Paşa. *Mevsûatu Mir'âti'l-ḥarameyni's-şerîfeyn ve cezîreti'l-'Arab*, çev. Mâcîde Maḥlûf - Hüseyin Mucîb el-Mısırî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-âfâki'l-'Arabiyye, I. Basım, 2004.
- Fidan, İbrahim. *İbnu'n- Naḳîb el-Hüseyinî ve Şiirleri (Osmanlı Dönemi XVII. Asır Arap Şairlerinden)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Görgün, Hilal. "Modern Arap Tarih Yazımında Paradigmalar ve Kurucu Osmanlı Nesli", *İslam Araştırmaları Dergisi* 51 (Ocak 2024), 139-62. <https://doi.org/10.26570/isad.1323821>.
- Hafâcî, Muḥammed 'Abdulmun'îm. *el-Hayâtu'l-edebîyye ba'de sukûti Bağdâd hattâ'l-'asri'l-hadîs*. Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye, 1984.
- Hâlid b. 'Âyiş el-Hâfî. "Arap Edebiyatı Tarihçilerinin Eserlerinde 'Edebiyat Tarihi' Kavramı: Kavramın Algılanışının Sınırları ve Dönüşümleri Üzerine". çev. İsmail Araz-Cangül Araz. *Şarkiyat Mecmuası* 42 (Mart 2024), 485-490. <https://doi.org/10.26650/jos.1228550>.
- Hudâ et-Temîmî. *el-Edebu'l-arabî 'abre'l-'usûr*. Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2015.
- İbrâhîm Dibâcî - Âdil Ḥaydarî. "Şî'ru'l-bendi'l-'Arabî 'inde Ebî Ma'tuk al-Ḥuveyzî", *The Islamic University College Journal* 48 (Temmuz 2018).
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliye*. İstanbul: Kültür Yayınları, 2017.
- İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî. *Hediyyetu'l-'ârifîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsî'l-'Arabî, 1951.
- İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî. *İdâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletu'l-Ma'ârif, 1947.
- Karaca, Ali Esad Paşa. "Azmezâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/350-351. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Küçüksarı, Mücahit. "Arap Edebiyatının Osmanlı Döneminde Çöküş Yaşadığı İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme." *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*. ed. Ali Bulut - Ahmet Meydan - Akın İşleme. 369-378. İstanbul: İsar Yayınları, 2021.
- Muḥammed Emîn el-Muḥibbî. *Ḥulâsatu'l-eşer fi a'yâni'l-ḳarni'l-hâdiye 'âşara*. Kâhire: el-Matba'atu'l-vehbiyye, 1384.
- Muḥammed Emîn el-Muḥibbî. *Nefḫatu'r-reyhâne ve reşḫatu tîlâi'l- ḫâne*, tahkîk: Abdulfettâh Muḥammed el-Ḥulv. Kâhire: Dâru İhyâi'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1967.
- Muḥsin el-Emîn. *A'yânu's-Şî'a*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Mu'âsır, 1979.
- el-Murâdî, Ebû Faḍl Muḥammed Ḥalîl b. 'Ali el-Murâdî. *Silku'd-durer fi a'yâni'l-ḳarni' sâni 'aşar*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Ḥazm, 3. Basım, 1988.
- Muştafâ Şâdik er-Râfi' . *Tarihu âdabi'l-'Arab*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009.

- Mohammadi, Mohammad. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden Şihabuddîn İbn Ma'tûk el- Huveyzî ve Şiiri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Nahle el-Hımsî. "Yûsuf el-Bedî'î." *el-Mevsû'atu'l-'Arabîyye*. Erişim tarihi: 25 Mart 2024 <https://arab-ency.com.sy/ency/details/1664/4>.
- Nallino, Carlo Alfonso. *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabîyye mine'l-Câhiliyye hattâ 'asri Benî Umeyye*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1970.
- Nâzım Reşîd. "Fî edebi'l-'usûri'l-muteahhira". *el-Merci 'u*. Erişim 10 Mayıs 2024. <https://mail.almerja.com>.
- Nebîl Hâlid Ebû 'Ali. *el-Edebu'l-'Arabî beyne asreyni'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*. 6. Basım. Gâzze: Muessetu İhyâi't-Turâş ve't-Tenmiyetu'l-İbdâ', 2019.
- Özdemir, Abdurrahman. *Aruz Tarihçe- Terminoloji- Literatür*. İstanbul: Akis Kitap, 2013.
- Özkal, Ramazan. *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerden Muhammed Emîn el-Muhibbî ve Şiirleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2022.
- Ömer Mûsâ Bâşâ. *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî el-'asru'l-Osmânî*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ömer Rıdâ Kehhâle. *Mu'cemu'l-muellifin*. 17 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, ty.
- Şabrî Fevzî Ebû Hüseyin. "Edille 'alâ hayâti'l-'edebi'l-'Arabî fi'l-'aşri'l-'Osmânî," *el-Hivâru'l-Mutemeddin*. 7741 (21 Eylül 2023), 22/52.
- Sa'd Cebbâr Meştet ve R'ad Cubeyr Ni'me. "el -Muncizi'l-ibdâi li Yûsuf el-Bedî'î ve kıymetuhu'l-'edebiyye". *Mecelletu Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kûfe* 70/ 2 (Eylül 2023), 333-361.
- Sâmî Yûsuf Ebû Zeyd. *el-Edebu'l- Osmânî*. 'Ammân: Dâru'l-mesîra, 2013.
- Sheehi, Stephen. "Towards a Critical Theory of al-Nahḍah: Epistemology, Ideology and Capital", *Journal of Arabic Literature* 43/2 (Haziran 2012), 269-298.
- Şihâbuddîn el-Mûsevî Ebû Ma'tûk. *Dîvânü Tîrâzi'l-bulegâ ve ḥâtîmeti'l-fuseḥâ Şihâbiddîn el-Mûsevî el-Ma'rûf bi İbn Ma'tûk*. Beyrût: el-Matba'atu'l-'Edebiyye, 1885.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Usta, İbrahim. "Arap Edebiyatında Edebi Bir Tür Olarak Destan." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2020), 375-392.
- Varol, Hüseyin. "'Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezid b. el-Bağdâdî el-Hanefî". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 1994), 145-160.
- Yûsuf el-Bedî 'î. *Hibetu'l-eyyâm fi mâ yete'allaḳ bi Ebî Temmâm*. thk. 'Abdullah Nebhân, 'Abdülkerîm el-Ḥabîb. Abu Dabi: el-Mecmau' s-Şekâfî, 2003.
- Yûsuf el-Bedî 'î. *Şubhu'l-munebbî 'an ḥayṣiyyeti'l-Mutenebbî*. thk. Muştafâ es-Sekkâ, Muḥammed eş-Şettâ. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1963.
- Zeyneb 'Abdülkerim. "Dirâse taḥlîliyye li-nemâzic şî'riyye min şî'ri İbn Ma'tûk el-Mûsevî", *Mecelletu't-terbiyeti'l-esâsiyye li'l-'ulûmi't-terbeviyye ve'l-insâniyye-Câmi'atu Bâbil* 20 (Nisân 2015),43-56.
- Ziriklî, Ḥayruddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l- 'İlm li'l-Melâyîn, 2002.